

प्रा. डॉ. प्रफुल्ल हरिष इंगोले

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख

भुसावळ कला, विज्ञान आणि पु. ओं. नाहाटा वाणिज्य महाविद्यालय, भुसावळ, जि. जळगाव

आपल्या देशामध्ये अनेक पंथ हे आपल्या शिकवणीने समाजामध्ये लोकांना चांगले आचरण करण्यास मार्गदर्शन करतात. काही पंथाच्या कार्यक्षेत्राच्या स्वतःच्या भौगोलिक मर्यादा आहेत. त्यांचा प्रचार आणि प्रसार होण्यामध्ये त्या पंथाचे नेतृत्व करणाऱ्या प्रमुखांची भूमिका देखील महत्वाची ठरते. तत्वज्ञान आणि त्या पंथाचे प्रमुख हे फार प्रभावी असतील तर पंथाच्या प्रचाराच्या कक्षा भौगोलिक मर्यादा देखील ओलांडून जातात. असाच एक पंथ म्हणजे श्री स्वामीनारायण पंथ होय.

या पंथाने भक्तीमार्ग अवलंबून लोकांना नैतिक आचरण करण्याची शिकवण दिली. आदर्श जीवन कसे जगावे याचे मार्गदर्शन केले. व्यक्तीच्या जीवनात जागरूकता, सकारात्मकता आणण्यामध्ये पंथानी फार मोठी भूमिका बजावली. महाराष्ट्राचा विचार करता येथे वारकरी, महानुभाव पंथ अशा संप्रदायांनी लोकांच्या जीवनात आशेची किरण निर्माण केली. खानदेशात देखील हे संप्रदाय प्रचार-प्रसार पावले. या सोबतच येथे सत्पंथाचाही विस्तार झाला. या पंथाने देखील येथील लोकांना आपल्या शिकवणीने जवळ केले आणि उन्नतीकडे नेण्याचे मार्गदर्शन केले. असाच गुजरातमध्ये निर्माण झालेला आणि खानदेशपर्यंत विस्तारलेला आणखी एक पंथ म्हणजे श्री स्वामीनारायण पंथ होय. या भागातील अनेक लेवा पाटीदार या पंथाचे अनुयायी आहेत. पंथाच्या अस्तित्वाचा विस्तार केला असता तो येथे मागील 250 वर्षांपासून लोकांच्या नैतिक अध्यात्मिक उन्नतीसाठी लोकांना दिशादर्शन करीत आहे. त्या पंथात नंतरच्या काळात खानदेशातील अनेक साधुसंत होऊन गेले, त्यांनी लोकांमध्ये नैतिक मूल्याची रुजवण केली. ते कार्य आजही अविरतपणे चालू आहे. या पंथाची स्थापना स्वामी सहजानंद यांनी केली. 'स्वामीनारायण हे आपण त्याचे आराध्य दैवत आहे.'¹ 'या पंथाला वैष्णव भक्ती पंथ किंवा उद्धव संप्रदाय या नावाने देखील ओळखले जाते.'² हा संप्रदाय अध्यात्मिक असून व्यक्तीला आत्मिक बळाने उभे करण्यावर अधिक लक्ष देतो.

श्री स्वामीनारायण पंथाचा उदय –

श्री स्वामीनारायण पंथाच्या उदयाविषयी विचार करता हा पंथ सौराष्ट्र परिसरात अधिक विकसित झाल्याचे दिसून येते. या पंथाची स्थापना सहजानंद यांनी केली. त्यांचे जन्म नाव हरिकृष्ण असे होते. 'त्यांचा जन्म ही इ. स. 1781 मध्ये अयोध्येजवळील 'छापय्या' येथे झाला.'³ 'त्यांनाच 'स्वामीनारायण' या नावाने देखील ओळखले जाते त्यांच्या वडिलांचे नाव धर्मदेव व आईचे नाव भक्ती देवी होते.'⁴ त्यांना रामप्रताप हे ज्येष्ठ बंधू होते आणि इच्छाराम हे त्यांचे कनिष्ठ बंधू होते. ते 'सरवरिया' जातीचे ब्राह्मण होते. 'त्यांना हरी, कृष्ण, हरिकृष्ण, घनःश्याम, निळकंठ ही नावे मार्कंडेय ऋषी द्वारे मिळाली.'⁵ 'सहजानंदांनी नऊ वर्ष आई-वडिलांची सेवा करून त्यांना दिव्यगती दिल्यानंतर गृहत्याग केला आणि सात वर्षांपर्यंत वन विचरण करून गुजरात (सौराष्ट्र) येथे येऊन श्री. रामानंद स्वामी यांचे शिष्यत्व स्वीकारून धर्म-धुरा ग्रहण केली व स्वतःचे श्री स्वामीनारायण असे नाव धारण केले. तेव्हापासून हा संप्रदाय स्वामीनारायण संप्रदाय अशा नावाने प्रसिद्ध झाला.'⁶

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. स्वामीनारायण पंथाने केलेल्या सुधारणांचे अध्ययन करणे.
2. स्वामीनारायण पंथाच्या उदयासंदर्भाने माहिती करून घेणे.
3. स्वामीनारायण पंथाचा विस्तार समजून घेणे.
4. स्वामीनारायण पंथाच्या तत्वज्ञानाचा अभ्यास करणे.
5. स्वामीनारायण पंथातील मंदिरांचे अध्ययन करणे.

स्वामीनारायण पंथाची वैशिष्ट्ये

1. गुजरातेतून खानदेशात आलेला पंथ होय.
2. स्त्रियांना आदराचे स्थान आहे.
3. पंथाचे तत्वज्ञान आचरणास अत्यंत सुलभ आहे.
4. श्रीकृष्ण हे आराध्य दैवत आहे.
5. या पंथात स्वच्छतेला अत्याधिक महत्व आहे.
6. ईश्वराची सगुण भक्ती केली जाते.
7. पंथाची मंदिरे अत्यंत सुंदर आहेत.

स्वामीनारायण पंथाचा प्रसार -हा पंथ गुजरात, सौराष्ट्र व कच्छ या भागात वाढला व नंतर तो खानदेशात आला. 'त्याच्या प्रचारासाठी स्वामी पूर्णानंद, स्वामी कृष्णानंद, स्वामी चैत्यानंद, स्वामी नरनारायणनंद या चार साधूंनी बऱ्हाणपूर येथे पंथाचा प्रचार केला.'⁷ सुमारे 125 ते 200 वर्षापूर्वी सदानंदांचा स्वामीनारायण पंथ खानदेशात आला. 'जळगाव जिल्ह्यातील न्हावी, सावदा, सातोद, कोळवद, सांगवी, कठोरा, बामणोद, हिंगोणा, भुसावळ इ. ठिकाणी स्वामीनारायण पंथाचा प्रसार झाला असून येथे स्वामीनारायण मंदिरे बांधण्यात आली आहेत.'⁸ सावदाचे स्वामीनारायण मंदिर 125 वर्षापूर्वीचे असून ते या भागातील सर्वात मोठे मंदिर आहे. या मंदिरात पाप-पुण्य दर्शवणारी सुंदर तैलचित्र चितारलेली आहेत.

स्वामीनारायण पंथाचे तत्वज्ञान

या पंथात असे मानले जाते की, कृष्णाच्या मृत्यूनंतर कलियुगाची 4750 वर्षे गेली. काळानुसार याबाबत धर्माचा लोप झाला. तेव्हा याच भागवत धर्माच्या स्थापनेसाठी भगवंताचा अवतार झाला. 'अवतार घेऊन त्यांनी या भागवत धर्माच्या शुद्ध ज्ञानासाठी संप्रदाय स्थापन केला. धर्मज्ञान, निष्काम भक्ती व वैराग्य वृत्तीची स्थापना केली व साधुसंतांना भागवत धर्माचा उद्देश देण्याची आज्ञा केली.'⁹ हा पंथ अंधश्रद्धेला टाळतो. अहिंसा तत्वाचे काटेकोरपणे पालन करण्याचा प्रयत्न करतो. या संदर्भात स्वामीजींचा उद्देश असा आहे की, 'देवा देवींना बळी देण्यासाठी किंवा पितृश्राद्धाच्या वेळी तर्पण म्हणून बकरे, हरीण, ससे यांची हिंसा करू नये. ईश्वर उपासना हेच भक्तीचे श्रेष्ठ साधन असून परमात्म्याची समीपता हीच भक्ती होय.'¹⁰ धर्म हे भक्तीचे मस्तक होय. ज्ञान हे भक्तीचे हृदय व वैराग्य हे भक्तीचे पाय होत. धर्म, ज्ञान, वैराग्य अशा तीन अंगांनी युक्त अशी भक्ती विषमदेश कालादिकाने कधीही नाश पावत नाही म्हणून या गुणांनी युक्त अशा भगवंताची भक्ती करावी.

स्त्रिया धनस्य वा प्राप्त्यर्थे साम्राज्याच च वा कवचित्

मनुष्यस्य तु कस्यापि हिंसा कार्या न सर्वथा।।¹¹

या पंथाने समाजातील अनेक कुप्रथांविरुद्ध दंड थोपटले. तसेच भौतिक सुखापेक्षा अध्यात्मिक सुखाचा ध्यास घेतल्याचे जाणवते.

स्वामीनारायण पंथांनी केलेल्या सुधारणा

या पंथाने आपल्या सर्वसामान्य अनुयायांना अत्यंत साध्या, सरळ व सुगम पद्धतीने आदर्श जीवन जगण्याची शिकवण दिली. यात चोरी करू नये, खोटे बोलू नये, इतरांचा आदर करावा, व्यभिचारापासून दूर राहावे, स्त्रियांचा आदर करावा, व्यसनापासून दूर राहावे इ. आदर्श व्रत उद्देश दिला. उपदेश करून हा पंथ थांबलेला दिसत नाही तर काही ठिकाणी प्रात्यक्षिकांच्या माध्यमातून त्यांनी दाखले दिल्याचे दिसून येते. उदा. 'मुळखाचर नावाचा व्यक्ती अफू खायाचा यावर स्वामीनारायणांनी त्याला उपदेश करून व्यसनापासून दूर केलं.'¹² तसेच 'जोगन बागी नावाचा कुख्यात दरोडेखोर याचे स्वामी सहजानंदांनी हृदय परिवर्तन करून त्याला पंथात सामावून घेतले. पुढे तो एकनिष्ठ सेवक झाला.'¹³ यातून व्यक्तीच्या सद्गुणांना साद घालण्याची क्षमता व त्यातून त्यांची हृदय परिवर्तन करण्याची किमया स्वामींनी केली.

शिक्षणासोबतच अध्यात्माचे शिक्षण देऊन एक सुसंस्कृत पीढी घडविण्याचे कार्य 'फैजपूर सावदा येथे गेल्या 20 वर्षांपासून सुरू झालेल्या स्वामीनारायण गुरुकुल प्रशिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून उत्तम प्रकारे शिक्षणाचे कार्य सुरू आहे.'¹⁴ या गुरुकुल व्यवस्थेच्या माध्यमातून अनेक शिक्षक, डॉक्टर, वकील, इंजिनीअर, संशोधक इ. तयार होत आहेत ते फक्त औपचारिक शिक्षण घेऊन पुढे जात नाहीत तर स्वतःमध्ये अध्यात्मिक मूल्यांची जोपासना करून समाजाचे ऋण मिळवण्याचे कार्य करीत आहेत.

स्वामीनारायण पंथाचे वाङ्मय

या पंथाच्या तत्वज्ञानाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी काही वाङ्मय निर्माण केलेले दिसून येते. त्यामध्ये 'वचन अमृत' हा ग्रंथ वेदतुल्य ग्रंथ मानला जातो. यामध्ये सहजानंदांची 262 भाषणे संग्रहित केलेली आहेत. 'शिक्षापत्री' हा त्यांचा दुसरा महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे, यात 212 कविता आहेत. संप्रदायाला मार्गदर्शक अशी सूत्रे या ग्रंथात असल्यामुळे हा ग्रंथ अनुयायांच्या नित्यपाठाचा विषय आहे.'¹⁵ या पंथातील अनुयायी या ग्रंथातील सूत्र आपल्या दैनंदिन जीवनात आचरणात आणतात. या व्यतिरिक्त या संप्रदायाचे असंख्य ग्रंथ उपलब्ध आहेत.

भगवान स्वामीनारायणांनी अनेक ठिकाणी मंदिरांची निर्मिती केली. या निर्मिती प्रक्रियेत ते स्वतः श्रमदान करीत असत, आपल्या कार्यकाळात त्यांनी अहमदाबाद, मुली, भूज, जैतलपूर, धोलका, वडताल, ढोलरा तसेच जुनागड या ठिकाणी भव्य शिखर असलेल्या मंदिरांचे निर्माण केले. ही सर्व मंदिरे स्थापत्यकलेची अप्रतिम आणि अद्भुत कलाकृती म्हणून प्रसिद्ध आहेत. आजही जगभरात सुंदर कलाकृती म्हणून या मंदिरांची ख्याती आहे. 'दिल्ली येथील अक्षरधाम या मंदिराची नोंद तर 'गिनीज बुक ऑफ वर्ल्ड रेकॉर्ड्स' या संस्थेने घेतली आहे.'¹⁶ यासारखीच स्वामीनारायण पंथाच्या विचारांचा प्रचार करणारी केंद्र म्हणूनही मंदिर भारताच्या अन्य भागात देखील बांधली गेलेली आहे. खानदेश देखील त्याला अपवाद नाही. यात स्वामीनारायण मंदिर, सावदा (1912), स्वामीनारायण मंदिर, न्हावी (1907) व स्वामीनारायण मंदिर, बामणोद (1898) साली निर्माण करण्यात आले. 'डोंगर कठोरा, कोळवद, पाडळसे, सातोद, रावेर, सांगवी, भालोद, भुसावळ, हिंगोणा, मोहराळे, चितोडे, जळगाव इ. ठिकाणी देखील स्वामीनारायण पंथाची मंदिरे पहावयास मिळतात. यातील काही शंभर ते दीडशे वर्षे जुनी आहेत तर काही अगदी अलीकडे काळातील आहेत.'¹⁷ ही मंदिरे अतिशय जुनी व वास्तुकलेचा उत्कृष्ट नमुना निर्देशित करणारी आहेत.

थोडक्यात, मानवी मूल्यांची जपवणूक, सदाचार, नीतिमत्ता, सत्यवचन, बौद्धिक, वैचारिक व सद्सद् विवेक बुद्धीच्या वाढीसाठी आणि संस्कारांचा भक्तीभाव वृद्धीगत होण्यासाठी श्री स्वामीनारायण पंथाचा प्रचार व प्रसार मोठ्या प्रमाणात सुरू आहे. बदलत्या काळानुसार स्वामीनारायण पंथाने आपली संस्कार रुजवण्याची पद्धती सुद्धा बदलल्याचे दिसून येते. पूर्वी मंदिरांच्या माध्यमातून भक्ती आणि उपासनेचा संस्कार होत असे. आता हीच मंदिरे व्यक्तीच्या नैतिक उत्थानाची केंद्र बनली आहेत. गुरुकुलसारख्या शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून देखील अध्यात्म आणि आधुनिक शिक्षण यांची सांगड घालून सक्षम आणि संस्कारक्षम समाज निर्मितीची प्रक्रिया गतिमान होताना दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1 राणे श. रा., रथ जगन्नाथाचा, श्री. सत्पंथ साहित्य प्रकाशन, फैजपूर, पृ. क्र. 49
- 2 पाटील नि. रा., खानदेश वर्गातील लेवा पाटीदार समाज एक अन्वयार्थ, प्रकाशन - मुंबई व परिसर विवाह मंडळ, मुंबई, तिसरी आवृत्ती 2015, पृ. क्र. 228
- 3 पाटील एल. झेड., आपलं न्हावी गाव, लेवा पाटीदार मित्र मंडळ, सांगवी पुणे, प्रथम आवृत्ती 2017, पृ. क्र. 125
- 4 ढाके कुंदन (संपा.), लेवाशक्ती, जून 2017, अंक 5, वर्ष 2 रे, पृ. क्र. 11
- 5 पाटील नि. रा., उपरोक्त, पृ. क्र. 228
- 6 पाटील श. वि., लेवा पाटीदारांचा इतिहास, चैतन्य प्रकाशन दुधलगाव, बुलढाणा, दुसरी आवृत्ती 2001, पृ. क्र. 146
- 7 आचार्य जनार्दन महाराज (संपा.), सत्पंथ प्रेरणा, दिवाळी विशेषांक 2007, अंक 31, वर्ष 8 वे, पृ. क्र. 27
- 8 ढाके कुंदन (संपा.), लेवाशक्ती, (मासिक), जून 2017, अंक 5, वर्ष 2 रे, पृ. क्र. 7
- 9 पाटील नि. रा., खानदेश वर्गातील लेवा पाटीदार समाज एक अन्वयार्थ, प्रकाशन - मुंबई व परिसर विवाह मंडळ, मुंबई, तिसरी आवृत्ती 2015, पृ. क्र. 121
- 10 ढाके कुंदन (संपा.), लेवाशक्ती (मासिक), जून 2017, अंक 5, वर्ष 2 रे, पृ. क्र. 8
- 11 शास्त्री निळकंठ दास, भगवान श्री स्वामीनारायण संक्षिप्त जीवन चरित्र, प्रकाशक - स्वामीनारायण मंदिर, वडताल, 2004, पृ. क्र. 195
- 12 कित्ता, पृ. क्र. 178
- 13 कित्ता, पृ. क्र. 198
- 14 शास्त्री निळकंठ दास, उपरोक्त, पृ. क्र. 5
- 15 जावळे साधना भास्कर, जळगाव जिल्ह्यातील लेवा पाटीदार जातीतील बदलत्या विवाह संस्थेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन, (अप्रकाशित पीएच. डी. शोध प्रबंध), 2011, पृ. क्र. 96
- 16 दैनिक लोकमत, मुद्रा पुरवणी, 23 एप्रिल 2011, पृ. क्र. 10
- 17 शास्त्री निळकंठ दासजी, श्री. स्वामीनारायण सत्संग (स्मरणिका), प्रकाशक - श्री. स्वामीनारायण सत्संगी स्नेहसंमेलन, खानदेश विभाग, 1978, पृ. क्र. 9